

JEDNOSTAVNA PRAVILA ZA PISANJE ZAREZA

Stjepan Babić

Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika dočekan je u našoj javnosti pretežno pohvalama. Javni su prigovori u početku bili vrlo rijetki, ali su zato privatni bili brojni, često i vrlo žučni. Na području gdje se do tada upotrebljavao Boranićev Pravopis najviše je kritike doživio nov način u pisanju zareza. To je potaklo prof. Lj. Jonkea da se osvrne na te prigovore i da izloži načela i primjenu logičke interpunkcije.¹ Polazeći od gramatičke, tj. od onoga što je blisko i poznato poznavateljima Boranićeva Pravopisa, nastojao je da novi način obrazloži. Naglasio je da slobodna interpunkcija i nije baš slobodna jer se ni u njoj zarez ne može stavljati po miloj volji pišćevoj. Iako je razlika u nazivima velika, iz temeljitoga proučavanja izlazi da je u pisanju neznatna: upotreba je po objema u pretežnoj većini ista. I u gramatičkoj pisac na mnogim mjestima sam odlučuje hoće li staviti zarez ili neće. Sloboda je u logičkoj veća samo kad zavisna rečenica nije ispred glavne, i to na mjestima gdje je stanka označena i drugim jezičnim sredstvima, npr.: *On već tri dana ne radi (,) jer je bolestan.* Na mjestu označenom znakom (,) jedan je signal završetak glavne rečenice, a drugi veznik *jer*. Samo je na takvim mjestima u logičkoj interpunkciji stavljanje zareza prepušteno pišćevoj volji. Gdje takvih signala nema, ni u slobodnoj interpunkciji nema slobode:

Mislila si u tajnosti, suze lije.

Mislila si, u tajnosti suze lije.

Molim lijepo, pišite.

Molim, lijepo pišite.

A jedan je takav primjer naveden i u samom Pravopisu na str. 110. U tim rečenicama u govoru stanka određuje kojem dijelu pripada *u tajnosti, lijepo*. U pismu toga signala nema, zato se mora obilježiti nekim znakom. Ako je to zarez, tada ga treba staviti na jedno od dva moguća mjesta, već prema tome što se željelo reći. Tu je postupak isti i po gramatičkoj i po logičkoj interpunkciji. Prema tome niti je gramatička interpunkcija nelogična niti je logička interpunkcija slobodna.² Zato je važno znati kad se zarez piše, a kad se ne piše jer inače ne samo da ćemo griješiti nego će katkad ispasti i ono što nismo htjeli napisati. Mnogi imaju volju da to nauče, ali je nevolja u tome što im sam Pravopis malo može pomoći. Pisanje je zareza u njemu objašnjeno na temelju jednoga vrlo ap-

¹ V. Jezik, IX, str. 71–77.

² Da jaka terminološka opreka *gramatička interpunkcija: logička ili slobodna interpunkcija* krivo odražava bit problema, vidi se i iz Belićeva članka »O stavljanju zapete« u kojem on misli da bi novu interpunkciju trebalo zvati sintaktička (v. NJ, 1. knj. n. s., str. 10), a to je isto što i gramatička. Svakako da sadašnji termini mnoge zavode u bludnju.

straktnog načela («ono što je u mislima tijesno međusobno povezano . . .»), a kad se to načelo potanje prikazuje, čini se to na velikom broju primjera, uz mnoga opisna pravila koja su uz to prilično neodređena, tj. gotovo iz svakoga kao da proizlazi: može ovako, a može i onako. Takav je način izlaganja težak već sam po sebi, a pogotovu kad je izložen po vrstama rečenica. Vrste su rečenica i za stručnjake težak problem, iz pedagoških razloga izbjegavaju ih i pisci osnovnoškolskih gramatika, a ostali ih gramatičari tumače na različite načine. Kako li je to tek mučno za one koji u Pravopisu žele samo saznati kad će napisati zarez, a kad neće. A što je u svemu tome najzanimljivije, vrste rečenica nisu uopće kriterij koji odlučuje o pisanju zareza. Kriteriji su mnogo jednostavniji, a natuknuti su i u samom Pravopisu. Treba ga samo pažljivije čitati pa će se vidjeti da se zarez po logičkoj interpunkciji piše gotovo isto kao i po gramatičkoj, uz posebnost koja je već spomenuta, tj. kad se zavisna rečenica nalazi poslije glavne. A sam je način u biti još jednostavniji nego što je bio izložen u Boranićevu Pravopisu. Mjesto njegovih desetak skupina sada možemo uzeti samo četiri kriterija. Treba ih samo drugačije izložiti nego što je to učinjeno u Pravopisu. Ja sam to već učinio,³ ali zbog velike potrebe činim to opet, sada mnogo sustavnije, nezavisno od gramatičke interpunkcije i na samostalno odabranim primjerima. Mislim da će ovaj članak pokazati kako je pisanje zareza i po tzv. logičkoj interpunkciji jednostavno, tako da ga svaki nastavnik može izložiti i učenicima. Ujedno pokazujem kako bi to trebalo izložiti u novom izdanju sadašnjega Pravopisa.

*

Načelo po kojem se zarez piše vrlo je jednostavno: zarezom se odvajaju usporedni dijelovi, tj. oni koji stoje jedan uz drugoga nezavisno, naknadno dodani dijelovi i dijelovi koji se suprotstavljaju ili ističu. Prema tome o pisanju zareza odlučuju samo četiri kriterija: usporednost, naknadno dodavanje, suprotnost i isticanje, i oni vrijede bez obzira bila posrijedi složena rečenica ili dijelovi proširene rečenice. Prva su dva kriterija opća, a druga dva uvjetna. Prikazat ćemo svakoga posebno.

1. Dijelovi koji stoje jedan uz drugoga nezavisno, usporedno, odvajaju se zarezom. To je u prvom redu nabranje, tj. kad dva dijela ili više njih u nabranju nisu povezani veznikom: *Vručina, omarina. Nešto tužno teče u srce iz orijaševa pjeva, nešto se kobno zbiva sada gore na motovunskoj zidini. Škripa plugova, dahtanje volova, šum žrnjeva, lupka kamenja, struganje greda uza zidove, sve se to čuje u Jožinu glasu . . .*

Kad se dva usporedna dijela vežu veznikom, oni se ne odjeljuju zarezom: *Ovaj je kameniti krš okupan suzom i krovlju. Čuo se šum smrekâ, maslinâ i mora. Starci stoje u hladu i srču kapljicu. Ivan mi skine torbicu, otvori je i stane rezati*

³ V. Školske novine, 16. XII 1960, 2, a sličan sam prikaz dao u leksikonu *Jezik* s. v. zarez.

branu. Sve nešto šuška pod šuškorom, puže uz granu, zuji oko cvjetova, udara krilima i kučka kljunom.

Kad su usporedni dijelovi povezani veznicima, mogu se i drukčije odjeljivati zarezom: *Prema strancima i on je bio, kao i Osmanlije, i spor i nepoverljiv, i lukav i uporan, a pored toga još i odsečan i grub u govoru. Tu će on u toku godina upoznati ne samo Turke i njihove jedinstvene snage i beskrajne slabosti nego i sebe sama i mere i granice svojih moći, i uopšte ljude, život i svet i ljudske odnose u njemu.*

Zavisni dijelovi ne odvajaju se zarezom od dijelova od kojih zavise. To su u prvom redu zavisne rečenice bez kojih glavna ne bi imala smisla ili ne bi imala potpun smisao: *Dolaziš baš onda kad se meni žuri. Ali to nije ono što sam ja htio. Čudim se da me i vi sad ne tjerate. Nisam znao kako da je utješim.*

Razlika između zavisnosti i usporednosti može se lijepo vidjeti u posljednjem stihu Tadijanovićeve pjesme »Htio bih da zaustavim«: *Svakog se trenutka bližim suncu smrti, grobu.* Pjesnik kaže da se približava dvjema pojavama: suncu koje je smrt (u opreci prema *suncu života*) i grobu. Da je iza *suncu* stavio zarez, rekao bi trima: suncu, smrti i grobu. Treba dakle pripaziti kako se pišu atributi. Mogu se pisati na dva načina, sa zarezom i bez njega: *Međutim veliki, bijeli dan dizao se kao lijep i snažan momak iz mirna, duboka sna. — I stadoh lutati stojnim gradom strmih gotskih krovova i oštih kućnih sljemena.* Pridjevi *velik* i *bijel*, *miran* i *dubok* dodani su imenicama *dan* i *san* nezavisno jedan od drugoga čime je rečeno: *dan je i velik i bijel, san je i dubok i miran.* Budući da u prvoj rečenici zarez prekida normalan tok među pridjevima, pridjev iza zareza jače je istaknut nego što bi bio da zarez nema, kao što je u drugoj rečenici. U njoj je veza između pridjeva *gotski* i *krov*, *kućni* i *sljeme* uža, a njima su kao cjelini dodani pridjevi *strm* i *oštar*. Prema tome valja razlikovati:

Treće, prerađeno izdanje. Treće prerađeno izdanje.

Prvi put je rečeno da je izdanje i treće i prerađeno, a drugi put da je prerađeno izdanje treći put izdano, a koliko je bilo neprerađenih izdanja, to se ne kazuje.

Vokativ je nezavisan dio i ako nije odvojen uzvičnikom, odvaja se zarezom. *Drugovi, ima raznih rana. Slušaj me, Gavrane, ja do tebe . . . Prekidaju me, moj stari i dobri Silvestre, eto i sam vidiš. — Sve je važno, Ivane!* Kao što primjeri pokazuju, zarez se stavlja iza vokativa ako je on na početku rečenice, ispred njega i iza njega ako je u sredini, a samo ispred njega ako je na kraju.

2. Zarezom se odvajaju naknadno dodani dijelovi: *Izađosmo napokon, umorni, na kopno. Nad onom je ravninom, s koje se u daljini vidjelo otvoreno more, sjalo sunce i uzduh je iskreći podrhtavao. Njegova je Klotilda tiho plakala, kao jesenska kiša. Napokon stigoh, sav znojan. On nešto zamrmlja, u polusnu.* Zarezima je označeno da su odijeljeni dijelovi manje

važni, kao da su ih pisci posebno dodali ili umetnuli pošto su rečenice smislili i bez njih. Ti bi dijelovi mogli biti napisani i bez zareza, ali bi tada bilo rečeno da su i oni važni, ravnopravni ostalima.

Naknadno dodavanje koje je po smislu potpuno odvojeno od ostalih dijelova uvijek se odvaja zarezom: *Ta je služba, kažu, unosna. Mi nismo, dobro reče Sartre, odgovorni samo za ono što činimo, nego i za ono što nismo učinili.*

Suprotno tome, ako je koji dio važan, tj. ako bi ostali dijelovi bez njega bili besmisleni ili imali drugi smisao, tada se on ne odvaja zarezom: *U zemljama čiji se građani osjećaju nesigurni u zatvoru čovjek se osjeća jednako nesiguran i na slobodi. Ima velikih riječi koje su tako prazne da se u njima mogu zatvoriti čitavi narodi. Sve što je jučer saznao koptalo je neprestano u njemu i nije mu više dalo mira.* Rečenice iza zemljama, riječi, sve daju nov smisao tim riječima i zato se od njih ne odvajaju zarezom.

Kriterij naknadne dodanosti odlučuje i kad je zavisna rečenica iza glavne. Ako glavna i bez nje ima isti smisao, tada i zavisnu možemo odijeliti zarezom, ali i ne moramo, već prema tome što želimo napisati:

U njegovoj sobi stalno gori svjetlo jer marljivo radi.

U njegovoj sobi stalno gori svjetlo, jer marljivo radi.

Prvi je put osnovna misao: u njegovoj sobi zato stalno gori svjetlo što on radi, drugi put: u njegovoj sobi stalno gori svjetlo, a uzrok se smatra nevažnim, tek da se kaže. Ali ovaj način ne treba precjenjivati jer razlika ipak nije velika; ona u takvim primjerima nije u zrezu, nego je u smislu. Kad smisao izričito traži dopunu ona se ne odvaja zarezom, kao što je već više puta rečeno.

Ako je zavisna rečenica ispred glavne, uvijek se odvaja zarezom: *Da nema vjetra, pauci bi nebo premrežili. Tko se u vinu kupa, u vinu se i utopi. Kako se za njegovim stolom najednom stvorila Ankica, to Jakov nije nikada saznao. Uхватim jednoga za helebardu i kada trgnuh da ga probudim, stražar se skotrlja na zemlju.*

Obično se tako odvajaju i glagolski prilozi, pa i druge priložne oznake kada u većem skupu dolaze ispred rečenica od kojih zavise: *Ne gubeći je s oka, izgubim se u gomili. Pijući sve više, on se trovao sve jače. Otvorivši uzdrhtalim rukama službeno pismo, pade nemoćno na uzglavlje. Od rane mladosti na Istoku, Davna je primio mnoge osobine i navike Levantinca. Stari romantik ideje o kontinuitetu evropske kulture, Filip se snuždio pod dojmom ove male brončane figurine . . .* U publicističkom stilu takav način pisanja prelazi u maniru, a to je pogrešno. Treba ocijeniti da li je taj dio tijesno povezan s rečenicom ili se može smatrati naknadno dodanim pa prema tome staviti ili ne staviti zarez.

Ispred to jest, skraćenicom tj., uvijek se stavlja zarez: *Sve gleda jednostrano, tj. samo s gledišta koristi i štete koju će on od toga imati.*

Apozicija iza svoje imenice smatra se dodanim dijelom i redovno se odvaja zarezom: *Glava kuće, moj pradjed, zvao se Antun. Prva žena Antina, mati mog djeda, umrla je mlada. Ima neka drvenjara, a u njoj djed Petar, mljekar, sa kćerkom.*

3. Dijelovi koji se suprotstavljaju jedni drugima odvajaju se zarezom: *Volovi jaram trpe, a ne ljudi. Okrenem se, a čiča na zemlji. Veličina raste, ali običnije pada s vremenom.* Ako je suprotnost manja, zarez po Pravopisu nije obavezan.⁴ To za praksu znači da je piscima prepušteno na volju hoće li ispred suprotnih veznika staviti zarez ili neće. Suprotni je veznik dovoljan signal. Pravopis jedino izričito kaže da se zarez ne piše kad suprotnost dolazi iza komparativa ili superlativa ili iza izraza *ne samo*: *Bolje je imati pametna neprijatelja nego luda prijatelja. Učinio je za jedan dan više nego što drugi urade za tri dana. Svake subote dobiva ne samo vola nego i brentu vina.* U ostalim je slučajevima ispred suprotnih dijelova bolje stavljati zarez.

4. Zarez se stavlja ispred dijela koji želimo istaći: *Ide starim, utabanim putem. Doći će, ili će drugi mjesto njega doći. Prošao je peti razred, i to odlično. Zveči u njoj oružje neprijateljsko, i ržu konji, i kliču borci.* Zarez se u tu svrhu može upotrijebiti samo kad inače ne bi na tom mjestu došao, a i tada neki primjeri mogu biti obuhvaćeni i prvim pravilom, npr. za *Ide starim, utabanim putem* vrijedi isto što i za primjer: *Međutim veliki, bijeli dan . . .* Zato valja imati na umu da zarez u toj službi nije jednoznačan znak, pogotovu što se dio poslije njega može smatrati i naknadno dodanim kao u rečenici: *On je jako ostario, i ništa više ne vidi.* Stoga za isticanje u dvoznačnim položajima treba upotrijebiti koji drugi znak, dvije tačke (:) ili crtu (—).

Iako je pisanje zareza u jednom dijelu primjera konvencija, zato pravopisi i mogu određivati: sad ćemo upotrebljavati jedan, sad drugi način, osnovna služba zareza ostaje ista, i ona je vrlo važna. Nju treba poznavati jer bez toga nema prave pismenosti.

⁴ Primjeri s veznicima *a, ali, već* koji se u Pravopisu navode kao »nesuprotni«, sastavni, zaista su suprotni i zato bi ispred njih po samom pravopisnom načelu trebalo uvijek pisati zarez. Da neki primjeri budu izuzeti od općega pravila, uzrok je očito u bojazni da bi ono bez izuzetka bilo ustupak gramatičkoj interpunkciji (obavezno pisanje zareza ispred suprotnih veznika!). Taj je izuzetak poduprt i Belićevim krivim mišljenjem da su ove rečenice iste: *Gleda i ne vidi. Gleda a ne vidi. Gleda ali kao da ne vidi.* (Usp. A. Belić: Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika, Beograd, 1950, str. 88, § 200.) Budući da izlažem načela Pravopisa koji je na snazi, ne mogu ovdje obrazlagati svoja shvaćanja kako bi zapravo trebalo biti.

O ENKLITIKAMA NJU I NJE

Danijel Alerić

Kad sam prije nekoliko godina uzeo u ruke *Zbornik recitacija*, što se nekako baš u to vrijeme bio pojavio u Zagrebu, zapazio sam u njemu ovu strofu iz Dučićeva soneta *Selo*:

Čempresova šuma bdije; mesec nà njū
sipa svoje hlâdnō srebro; odsijāvā
modro letnje înje sa vîsokîh trāvā.
Zatim krîk. Tō krîknu bûljina na pánju.¹

Bilo mi je, naime, čudno što Bratoljub Klaić, koji je proveo akcentuaciju u štokavskim pjesmama ovoga zbornika, traži da se posljednje dvije riječi u prvom stihu ove strofe čitaju drugačije nego što se one izgovaraju po Hercegovini, pa i u Dučićevu Trebinju, i nego što ih je, sudeći po akcentu riječi s kojom se rimuju, izgovarao i sam Dučić (*ná nju*).² Međutim, kako se ni u našim novijim gramatikama (Maretićevoj, Florschützovoj, Stevanovićevoj, zatim u gramatici Brabec-Hraste-Živković) ne spominje zamjenička enklitika *nju*, bit će potrebno da se na nju (i na enklitiku *nje*) upozori ovdje.

Najprije treba da se podsjetimo kako u našem jeziku zamjenica za treće lice (*on, ona, ono*) ima u akuzativu jednine i množine, osim samostalnih (naglašanih), i dvije vrste nesamostalnih (nenaglašanih, enklitičkih) oblika. Uzmimo li se u obzir samo oni akuzativni oblici ove zamjenice što ih spominju naše današnje školske gramatike, onda se svi oni mogu pregledno prikazati ovako:

Broj	Nominativni oblici zamjenice za treće lice	Akuzativni oblici zamjenice za treće lice		
		1. samostalni (naglašeni)	2. nesamostalni (nenaglašeni)	
			a) koji mogu stajati samo nakon prijedloga	b) koji nikako ne mogu stajati nakon prijedloga
jd.	<i>ōn</i> <i>ōna</i> <i>ōno</i>	<i>njēga</i> <i>njū</i> <i>njēga</i>	<i>nj</i> <i>nj</i>	<i>ga</i> <i>je (ju)</i> <i>ga</i>
mn.	<i>ōni</i> <i>ōne</i> <i>ōna</i> }	<i>njih</i>		<i>ih</i>

¹ *Zbornik recitacija*, Zagreb, 1956, str. 36.

² Usp. i ovu strofu iz prve redakcije ovoga istoga Dučićeva soneta (J. Dučić, *Pjesme*, Mostar, 1901, str. 17):

Putuju oblaci u n'jemom *blistanju*
A vazduh bez glasa, bez zvuka, bez java,
Čarlija čempres i miriše trava,
Noć teškom kupom zlato sipa *na nju*...